

ОБГОВОРЮЄМО ПРОБЛЕМУ

Марина ЖЕЛУДЕНКО

СВОБОДА ЯК ОСНОВА ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ОСОБИСТОСТІ

В статті аналізуються різні підходи до визначення поняття свободи, а також місце свободи в ієрархії моральних цінностей. Свобода розглядається як одна з найвищих моральних цінностей, яка лежить в основі виховання моральної особистості, що співвідноситься з основними завданнями сучасної освіти.

Відповідно до провідних тенденцій в освіті — гуманізації, демократизації, утвердження особистоцентриської освітньої парадигми — все більшого значення в різних педагогічних системах набуває необхідність формування аксіологічного світогляду, вміння приймати самостійні рішення, відстоювати власну точку зору, керуючись загальнолюдськими цінностями, формування яких відбувається у процесі навчання і виховання.

Однією з найвищих цінностей в різних педагогічних системах упродовж століть свобода, що в сучасних умовах розглядається головною ознакою демократії. Свобода у соціальному ракурсі співвідноситься з такими поняттями, як політична рівність, політичний плюралізм; вона — міцна правова основа захисту громадян. Характерними і важливими для демократичного суспільства є свобода преси та інших засобів масової інформації, свобода вибору громадянами своїх представників до органів державної влади.

Через акцентування уваги учнів в процесі навчання і виховання на різних аспектах свободи відбувається формування в них активної громадянської позиції, в основу якої й покладена свобода. У такому разі особистість відчуватиме свою значимість як член суспільства, що здатний брати участь і впливати на суспільні процеси. Активна громадянська позиція передбачає передусім відповідальне усвідомлене ставлення до себе, своїх думок і вчинків, а з точки зору суспільства — відповідальне ставлення до інших, своєї сім'ї, природи і т.д.

Метою статті є розгляд різних концепцій, які розкривають зміст свободи та визначають її місце в ієрархії моральних цінностей.

Т. Левченко стверджує: “Свобода є необхідною умовою процесу формування високоморальної особистості, збереження її моральної гідності. Вона розглядається як найвища людська цінність усіх епох, поколінь, педагогічних систем” [6, 322]. Й. Фіхте вважав, що свобода є нічим іншим, як шляхом до оновлення людства. Тільки за її допомогою воно може наблизитися до своєї головної мети — побудови стосунків вільно та розумно. Саме тому формування свободи має стати невід’ємною складовою процесу виховання та освіти, сприяти розвитку гуманістичної поведінки і світогляду, стати, на думку Ф. Ніцше, природним почуттям.

Категорія свободи є дуже складною, оскільки може вживатись у різних значеннях. Вона може бути моральною, фізичною, інтелектуальною, економічною, психічною, психологічною, психофізичною, етичною, цивільною, академічною, політичною, метафізичною. Так, К. Манхейм розуміє під економічною свободою звільнення від суспільної залежності, а політичну свободу трактує як право діяти за власною волею та користуватися правами людини [7, 604].

Існують також свобода вибору, свобода преси, свобода совісті, свобода віросповідання, свобода навчання, свобода слова тощо. Залежно від контексту свобода виступає матеріальною у Ф. Штала, конкретною у Г. Гегеля, “позитивною” в А. Мюллера. Сво-

бода могла означати також здатність вільно обирати з двох можливостей чи звільнятися від ірраціонального [3, 156].

У дослідженнях багатьох філософів, педагогів, психологів, правників свобода займає центральне місце в ієрархії людських цінностей разом із добротою, справедливістю, чесністю, щирістю, співчуттям. Вона є основоположною рисою людини як творчої особистості і дає їй можливість вибору певних можливостей, певного шляху, добра чи зла. Однак основна свобода для людини — це внутрішня свобода, свобода її духу, яка ґрунтується на духовних цінностях добра, істини, краси.

І. Кант вважав, що в основі людських вчинків повинен лежати так званий моральний категоричний імператив. “Максима твоєї волі повинна відповідати основі загального законодавства”, — вказував філософ [11, 24]. Отже, людина має діяти і ставитися до інших людей так, як хотіла би, щоб ставилися до неї. В концепціях І. Канта свобода посідає особливе місце і завжди співвідноситься з іншими категоріями. Свобода не може існувати без моралі та морального обов’язку: вона зумовлює певне моральне зобов’язання, а мораль відповідно передбачає свободу. Мислитель відзначав, що коли б не існувало свободи, то не було би й моралі. Вчинок є моральним, якщо він був здійснений в ім’я закону, тобто заради “форми”, а не “матерії”; це означає, що “моральне” і “вільне” обумовлюють одне одного [12, 85].

Г. Гегель, як і І. Кант, називав свободу найвищою цінністю, критерієм реальності, внутрішньою необхідністю, оскільки все відбувається через та заради неї. Він стверджував, що свободу і самоствердження можна вважати сенсом людського життя. Якщо деякі філософи заперечували існування абсолютної свободи, то Г. Гегель, навпаки, вказував, що вона існує і це є дух чи, інакше кажучи, духовна сутність людини. Від реальної глибини цієї сутності, поглиблення духу, в якому полягає самовизволення, залежить сенс життя. З одного боку, це означає, що свобода є критерієм реальності, а з іншого — це ідеал, який реально існує, але не може повністю реалізуватися [4, 255–259].

Г. Гегель уточнював, що абсолютною свободою є, якщо розглядати її з точки зору філософського мислення; в реальному житті вона обмежена. Крім того, він не відрізняє поняття свободи та волі, а визнає їх абсолютно тотожними, до яких має наближатися людина, щоб досягти самовдосконалення та “самопоглиблення”, оскільки смисл життя полягає в досягненні та реалізації свободи, тобто розкритті волі. Великого значення при цьому надається самовизначенню, під час якого душа змінюється і стає волею: “Воля є справжня душа: духовний “геній самості”, вільний у своєму тілесному організмі [4, 287]. Воля має свої особливості, функції, мету. Г. Гегель виокремлював різні типи волі залежно від ставлення людини до себе та навколишнього середовища: зрілу та незрілу, приховану та неприховану, одиничну та загальну, суб’єктивну та об’єктивну. Різні типи волі поєднує намір досягти свободи, моральності, розумного раціонального ставлення до себе й інших людей [4, 289–296].

Формування свободи суб’єкта в умовах виховного процесу ускладнюється через багатозначність поняття, його динамічність, а також відсутність єдиного загальновизначеного визначення, незважаючи на багаточисельність існуючих. Погляди науковців співпадають стосовно того, що свободу не можна розглядати як автономну категорію, оскільки вона пов’язана з іншими поняттями. Г. Гегель пов’язував свободу з мисленням, Ф. Ніцше — з волею, І. Кант — з моральним обов’язком.

Визначаючи поняття свободи, філософи, педагоги, психологи (І. Кант, А. Шопенгауер, С. Кіркегор, В. Віндель-банд, Е. Фромм та ін.) намагалися виокремити її виділити різні типи, різновиди, навіть створити класифікацію. І. Кант найвище цінував свободу думки як окремих тип свободи. Людина, котра у своїх думках вільна, коли досягне рівня вільного розуму, буде здатна діяти вільно [1, 9]. А. Шопенгауер, вводячи свободу до системи вищих цінностей, поділяв її на фізичну, інтелектуальну та моральну. Фізичну свободу він трактував як відсутність матеріальних перешкод, інтелектуальну — як зда-

тність думати, а для визначення моральної свободи вживав вираз *liberum arbitrium*, яким позначав свободу волі [8, 323].

С. Кіркегор вважав, що існує свобода волі та справжня позитивна свобода. Першу він трактував як здатність робити вибір, завдяки чому людина стає більш моральною [5, 247]. Категорія вибору загалом посідає значне місце в системі цінностей цього мислителя. Вибір між добром і злом він називає єдиним та абсолютним і наголошує, що саме при цьому особистість набуває моральності. Головним є не результат чи факт вибору, а бажання, енергія, рішучість, з якою це робиться, оскільки правильний вибір сприяє зміцненню особистості. У випадку неправильного вибору енергія та рішучість допоможуть досягнути і виправити власні помилки. Згідно з твердженням С. Кіркегора, вибір — це акт або процес боротьби за свободу шляхом зміцнення характеру особистості.

В працях Е. Фромма також значна увага приділяється дослідженню свободи. Свобода, на думку вченого, як мета існування пов'язана з іншими поняттями — людина, любов і здатність любити, які самі по собі можуть виступати найвищими моральними цінностями. Особливостями свободи є: визначення людського існування, тому людське існування і свобода нерозривні; зміна поняття свободи залежно від усвідомлення людиною самої себе як незалежної та окремої істоти; поєднання зі світом через любов і творчість; зв'язок з людським мисленням; діалектичний характер процесу її розвитку, індивідуальне її зростання; неоднозначність характеру.

Е. Фромм розглядав свободу з різних боків: вона може бути позитивною (“свобода чого-небудь”) і негативною (“свобода від чого-небудь”). Позитивна свобода — це поєднання зі світом і самим собою через працю, любов, реалізацію інтелектуальних можливостей, а негативна — це розрив між особистістю та оточуючим світом [10, 40]. Філософ більше схиляється до переваги позитивного значення поняття свободи, що виступає необхідною умовою щастя. У такому контексті під свободою йдеться про можливість реалізувати свої наміри, тобто про перспективу са-

морозвитку і самовдосконалення відповідно до законів суспільства. Людина є вільною, коли себе реалізує, її свідомість і діяльність активні, тому що у такому разі людина сама собою — джерело життя.

Особливого значення набуває дослідження проблеми свободи у роботах німецького філософа і педагога В. Віндельбанда, який розглядав її не лише з позиції моралі, а також релігії, права та психології. Як одну з форм свободи він розглядав моральний ідеал і зазначав, що свобода може набувати цієї форми, коли йдеться про її нормативний зміст.

Вчений створив власну класифікацію свободи, в якій основною є свобода волі, тому що вольові вчинки зумовлюють ступінь свободи дій, свободи вибору та бажань. Згідно з думкою В. Віндельбанда, свобода волі поділяється на свободу дій, вибору і бажань. Свобода волі — одна з найголовніших моральних категорій, оскільки є “особливою формою проблеми свободи” [2, 49].

До особливостей свободи він відносить насамперед її подвійний характер. Щодо питання зв'язку поняття свободи з іншими філософськими категоріями, то перевага надається відповідальності, оскільки ступінь свободи зумовлює ступінь моральної, релігійної та правової відповідальності людини за свої вчинки. Співзвучно з категоріями “бути” і “мати” Е. Фромма В. Віндельбанд вказує на багатозначність функцій поняття. “Вільними”, на його думку, можуть бути: стан, тобто можливість здійснення вільних вчинків; сила, коли її розвиток гармонізує із законами розвитку природи; жива істота, що рухається відповідно до власної природи [2, 13].

Однак, всі якості, особливості, функції лише підкреслюють “відносність” свободи. На відміну від С. Кіркегора, В. Віндельбанд вважав, що поняття “справжня свобода” чи “абсолютна свобода” не існує, а існує свобода від чого-небудь, в якій і виявляється її подвійний характер. Говорячи про свободу від чого-небудь, розуміємо залежність, тобто не-свободу від чогось іншого.

Детальне вивчення свободи дій вказує на ще одну особливість свободи — її обмеженість. Головним принципом, який реалізує цей

тип свободи, є психофізичний, але фізичні можливості є межею, далі від якої свобода простягати не може. З одного боку, свобода обмежується фізичним станом і можливостями, тобто існує її зовнішня межа, а з іншого — існує моральне покарання, яке є внутрішнім фактором обмеження свободи [2, 31].

Людина ніколи не наблизиться до етичного ідеалу, коли вважатиме, що моральні принципи та норми обмежують свободу вибору. І, навпаки, свободу вибору можна вважати передумовою досягнення ідеалу моральної свободи, якщо вона сама здатна обмежувати себе. Таким чином, цінність кожної окремої людини у моральному розумінні залежить від того, наскільки тісно в її свідомості співвідносяться поняття свободи вибору та моральної свободи.

Процес формування свободи суб'єкта є синтезом багатьох процесів свідомості та підсвідомості і виступає метою та найвищою моральною цінністю, до якої людство намагається наблизитися протягом століть. Однак свобода має й негативний відтінок (Е. Фромм, М. Денгофф). В останні часи все більше говорять про необхідність обмеження свободи і створення балансу між свободою та порядком, оскільки свобода без самообмеження призводить до знищення свободи та деградації людини. М. Денгофф вважає, що звільнення свободи від будь-яких обмежень веде до повної втрати норм моралі й етики, а людина, котра живе за принципами такої свободи, стане нігілістом і гедоністом. Зростання свободи є позитивним процесом, коли йдеться про побудову правового суспільства, свободу поглядів, рівноправність громадян. Але на свободу не повинна розповсюджуватися максимізація, яка є домінантним принципом сучасного життя. Свободу треба обмежувати традиціями, етичними нормами та нормами поведінки в суспільстві, котрі є вагомими факторами суспільної стабільності і гармонійності.

Специфіка свободи виявляється в тому, що вона співвідноситься з іншими загальнолюдськими цінностями — такими, як необхідність, відповідальність, пізнання. Особливо тісний зв'язок існує між поняттями

“свобода” і “відповідальність”. Г. Герц вважав, що вони об'єднують активні суспільні дії людей в єдине ціле. Відповідальність — це вимога до людини, яка полягає у здатності передбачити результати свого вибору, об'єктивно оцінювати власні дії та аналізувати їх. Для відповідальності велике значення має вибір як основа дії, від котрого залежить розвиток особистості. Моральний вибір і відповідальність є проявом свободи в тому разі, коли служать суспільному прогресу [9, 46]. Відповідальність є логічним наслідком свободи. Чим більше знає людина, тим більше зростає її свобода і, відповідно, її відповідальність. Реалізувати власну свободу можна лише через врахування волі і прагнень інших людей, поваги до їх свободи, а це передбачає відповідальне і поважне ставлення як до себе, так і до інших.

Отже, моральний стан людства залежить від рівня сформованості моральних якостей кожної особистості, що мають стати внутрішніми і природними. Система моральних якостей — це певна сукупність загальнолюдських цінностей, які формують життєву позицію і впливають на вибір поведінки. Однією з найвищих моральних цінностей в різних педагогічних системах виступає свобода, але не лише як філософська категорія. Вона набуває соціального значення, оскільки пов'язана з особистістю і суспільством.

Зв'язок свободи з особистістю розкривається через вплив свободи на формування інших цінностей і ціннісних орієнтацій особистості — таких, як можливість вибору, солідарність, справедливість, терпимість, толерантність. Головним завданням свободи в поєднанні з відповідальністю є служіння суспільному прогресу. Через це формувати вільну особистість необхідно не на основі підходу до свободи і відповідальності як абстрактних категорій, а на основі комплексного підходу до системи моральних цінностей, розкриваючи зв'язок свободи з іншими поняттями і суспільними процесами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан С. В. Ценностные аспекты нравственного воспитания подростков в современной социокультурной ситуации // Форум “Дети. Молодёжь. Общество”: Преемственность поколений как основа формирования духовных ценностей молодежи. — Челябинск, 2000. — 67 с.
2. Виндельбанд В. О свободе воли. — Минск.: Харвест; М.: АСТ, 2000. — 208 с.
3. Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. — М.: Прогресс, 1990. — 495 с.
4. Ильин И. А. Философия Гегеля как учение о конкретности Бога и человека. В 2-х т. — СПб.: Наука, 1994. — Т. 1. — 542 с.
5. Киркегор С. Наслаждение и долг. — К.: Air Land, 1994. — 504 с.
6. Левченко Т. І. Розвиток освіти та особистості в різних педагогічних системах. — Вінниця: Нова книга, 2002. — 512 с.
7. Манхейм К. Диагноз нашего времени. — М.: Юрист, 1994. — 700 с.
8. Меньшиков В. М. Педагогика Эразма Роттердамского: открытие мира детства. Педагогическая система Хуана Луиса Вивеса. — М.: Народное образование, 1995. — 136 с.
9. Нравственные проблемы развития личности / Под ред. А.И. Титаренко. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 143 с.
10. Фромм Э. Психоанализ и этика. — М.: Издательство АСТ-ЛТД, 1998. — 568 с.
11. Чупрій Л. Моральні цінності як основа відродження української нації // Рідна школа. — 2003. — №10. — С. 23–25.
12. Этика Канта и современность / Сост. П. Лайзанс. — Ростов-на-Дону: Авотс, 1989. — 228 с.

Кирило КОВТУН-СТЕШЕНКО

ДЕЯКІ РОЗДУМИ ЩОДО АТЕЇЗМУ ІВАНА ФРАНКА

У статті піддано критичному аналізу твердження деяких авторів радянської і пострадянської доби про атеїстичні погляди І. Франка, що спотворювало виховний вплив його творів. На основі дослідження філософських поглядів І. Франка з врахуванням особливостей епохи, в якій він творив, звертається увага на те, що виражені у його творах думки, ще не можуть бути абсолютним доказом атеїзму.

Більшість дослідників творчості І. Франка радянських часів говорили про його матеріалізм, атеїзм і раціоналізм. Твердження про те, що він був атеїстом, часто спирається на висловлені ним ідеї раціоналізму. В багатьох його творах І. Франка звучать ідеї того, що людське щастя і воля є метою, якої можна досягти завдяки науці і розуму. Його революційний “символ віри” виражений у поемі “Слід сонця”:

*“Ми ступаємо до бою нового
Не за щастя тиранів, царів,
Не за церков, попів, ані Бога,
Ні за панство неситих панів.
Наша ціль — людське щастя і воля,
Розум владний без віри основ,
І братерство велике, всесвітнє
Вільна праця і вільна любов!”*

Досліджуючи філософські погляди І. Франка і враховуючи епоху, в якій він жив, потрібно звернути увагу на те, що його думки, висловлені у власних творах, ще не мо-

жуть бути абсолютним доказом атеїзму письменника і мислителя. Варто нагадати, що поняття атеїзму означає відкидання Бога і пов’язане з цим заперечення релігії [1, 87]. Однак у буддизмі замість поняття Бога існує поняття “Абсолюту” або “раціонального атеїзму” [2].

На нашу думку, І. Франко не є абсолютним атеїстом і раціоналістом. Так, якщо взяти його ранню творчість, то у вірші “Божеське в людськiм дусі” він пише:

*“Дух наш із Твого духу родом
І вічно зв’язаний з Тобою,
А вічні огнива ті —
Лиш творчість духу із любов’ю.”*

Тут поет дуже прозоро говорить про зв’язок людського духу з божеським. Останній виявляє себе в людському дусі, визначає його зміст і творчу силу. Пізніше у вірші “Каменярі” І. Франко пише про “дух, що тіло рве до бою”. Таким чином, у нього не розум і не почуття, а іскра Божа наділяє людський